

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

магістр

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **«Особливості потребової сфери особистості, що самореалізується»**
«Peculiarities of the sphere of the individual's self-actualization»

Виконала: студентка денної форми навчання

спеціальність 053 Психологія

Мартинюк Катерина Володимирівна

Керівник канд.психол.наук., доц. Буганова В.М. _____

Рецензент д.психол.наук., проф. Родіна Н.В. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№.

Захищено на засіданні ЕК №

Протокол №.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Кіресєва З.О.

(підпис) Якупов В.А.

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОТРЕБОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ.....	7
1.1. Поняття потреби та види потреб.....	7
1.2. Особливості потребової сфери особистості школярів та студентів.....	20
1.3. Проблема самореалізації особистості.....	30
Висновки до розділу I.....	43
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ.....	45
2.1. Організація дослідження.....	45
2.2. Обґрунтування вибору методів дослідження.....	52
Висновки до розділу II.....	59
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-ПОТРЕБОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРІВ І СТУДЕНТІВ	60
3.1. Результати дослідження за методиками	60
3.2. Математична обробка отриманих результатів.....	78
Висновки до розділу III.....	83
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	89
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Найважливішою умовою успішності в будь-якій діяльності і в той же час яскравим показником потенційних можливостей професіонала є його соціально-психологічні якості і компетентність, тому формування саме цих психологічних складових особистості є однією з серйозних завдань, які вирішуються в процесі вузівської підготовки.

Професійна компетентність являє собою інтеграцію в структурі особистості індивідуального досвіду, теоретичних знань, практичних умінь і навичок, але ця психологічна характеристика втрачає сенс, якщо не спирається на потужну мотиваційну базу і особистісно-значущі якості. Зараз професійна компетентність розуміється також і в дещо іншому ключі. Поряд з гармонійної інтеграцією досвіду, теоретичної і практичної підготовки, наявністю в структурі особистості професійно-значущих якостей, вона має на увазі формування зрілої професійної мотивації та потреби самореалізації. А реальною базою для розвитку цих психологічних компонентів є індивідуальна система цінностей, яка покликана спрямовувати особистість, в першу чергу, на реалізацію своїх внутрішніх потенційних можливостей. Тому особлива увага в сучасних умовах повинна приділятися проблемі формування та розвитку ціннісного ядра особистості майбутнього фахівця, можливості самореалізації, а це, в свою чергу, вимагає нового підходу до його професійної підготовки.

В сучасних психологічних дослідженнях проблемі самореалізації приділяється чимало уваги. Українські та російські науковці (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, Г. Батіщев, О. Бондаренко, Є. Головаха, Л. Коган, Г. Костюк, О. Кроник, О. Леонтьєв, П. Лушин, В. Муляр, В. Панок, В. Роменець, С. Рубінштейн, Л. Сохань, Т. Титаренко та ін.) розглядають самореалізацію як свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній

діяльності. Становлення суспільно активної та гармонійно розвиненої особистості великою мірою залежить від особистих зусиль самої людини, орієнтованих на самовдосконалення та самореалізацію як неодмінну умову досягнення успіху у житті (С. Максименко, М. Пірен, Т. Говорун, Л. Деміна). Процес формування самореалізації та самовизначення учнів у пізнавальній навчальній діяльності розглядали такі автори, як: Б.Г. Ананьєв, Л. І. Божович, М.Р. Гінзбург, С.А. Іванушкіна, Н. С. Пряжников та інші.

Таким чином, актуальність, недостатня теоретична розробка та практична значущість даної проблеми зумовили доцільність вибору теми дослідження „Особливості потребової сфери особистості, що самореалізується”.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей потребової сфери особистості, що самореалізується.

Завдання дослідження:

1. На підставі аналізу психологічної літератури виділити й описати особливості потребової сфери особистості школярів та студентів;
2. Провести теоретичний аналіз проблеми самореалізації;
3. Встановити показники самореалізації та мотиваційно-потребової сфери школярів та студентів;
4. Описати особливості потребової сфери школярів та студентів з високими показниками самореалізації.

Об’єкт дослідження – мотиваційно-потребова сфера як психологічне явище.

Предмет дослідження – особливості потребової сфери особистості, що самореалізується.

Методи дослідження. У роботі використовувалася система методів, яка включає: теоретичний аналіз підходів та емпіричних результатів, що містяться в психологічній літературі з проблеми дослідження. Для емпіричного дослідження було використано такі методики, як:

- Модифікований опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (А.В. Лазукін в адаптації Н.Ф. Каліна).
- Методика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребової сфері О.Ф. Потьомкіної .
- Методика „Діагностика мотиваційної структури особистості” В.Е. Мільмана.

Для математичної обробки отриманих результатів використовували критичні значення коефіцієнта кореляції.

База дослідження - Одеський національний університет імені І.І.Мечникова, Одеський національний медичний університет, Ізмаїльська загальноосвітня школа №7, спеціалізована загальноосвітня школа № 16 I-III ступенів з поглибленим вивченням німецької мови.

Контингент досліджуваних: кількість опитаних становить 100 респондентів, серед яких 25 хлопців та 25 дівчат: школяри віком 15 - 17 років (10 та 11 класи), студенти у віці від 18 до 22 років (з I по IV курс).

Робота складається з 3-х розділів:

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження.

У першому розділі – Аналіз теоретико-емпіричних досліджень потребової сфери особистості, здійснюється розкриття понять самореалізація, потреби, мотивація, висвітлення теоретичних підходів до вивчення проблеми.

У другому розділі – Прописані етапи дослідження, здійснено аналіз психодіагностичної літератури з метою пошуку методичного інструменту, визначено методичну процедуру дослідження особливостей мотиваційно-потребової сфери особистості студентів та школярів та їх обговорення.

У третьому розділі – Емпіричне дослідження особливостей ціннісно-потребової сфери особистості школярів і студентів подані результати дослідження, математична обробка та аналіз отриманих результатів.

Результати дослідження апробовані участю у Міжнародній науково-практичній конференції “Тенденції розвитку психології та педагогіки”, м.Київ 2-3 листопада 2018 року. Тези опубліковані у збірнику наукових робіт Секція 9. Загальна психологія, історія психології. “Психологічні особливості самореалізації особистості сучасної молоді”. Сторінка 59.

Структура роботи. Загальний об’єм – 113 сторінок. Робота складається з вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Містить 9 рисунків та 9 таблиць. Список використаної літератури містить 62 джерела.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико-емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки:

1. Серед психологічних явищ, пов'язаних з самореалізацією, велика кількість дослідників розглядають мотиваційно-потребову сферу особистості. Під потребами людини розуміється стан індивіда, створений випробовуваною їм нуждою в об'єктах, необхідних для його існування і розвитку, часто переживається як внутрішнє напруження і спонукає психічну активність. Мотивація - це внутрішня детермінація поведінки і діяльності, притаманна конкретному індивіду, тобто сукупність стійких мотивів, що відображають його устремління і формують, закріплюють основні напрямки його діяльності.

2. Вивчення теоретико-методологічної літератури показало, що проблема самореалізації та самоактуалізації є досить актуальною, проте дотепер не існує ні універсального визначення цих понять, ні єдності в уявленнях про структурні компоненти даних явищ. Таке розмаїття трактувань понять свідчить про складність досліджуваних психологічних феноменів, їх структури й особливостей.

На підставі аналізу літератури уточнено поняття «саморалізація» та «самоактуалізація». Під саморалізацією розуміється вища стадія процесу формування людської особистості, результат її зростання і вдосконалення, продукт розвитку людського потенціалу, прагнення випробувати і виявити свої сили і здібності. Самоактуалізація розглядається як розкриття особистістю своїх потенцій і творчих здібностей, подолання негативних впливів середовища, які заважають її саморозвитку і самоствердженню.

3. Кореляційний аналіз даних свідчить про існування значимих взаємозв'язків між досліджуваними показниками. Результати кореляційного аналізу якісних показників самоактуалізації особистості та показників соціально - психологічних настанов особистості в мотиваційно-потребовій

сфері, показали, що показники «погляд на природу людини» додатньо корелюють з показниками «орієнтація на результат» і «орієнтація на свободу». Це можна пояснити тим, що позитивний погляд на природу людини, пов'язан з надійністю та можливістю досягати результату у своїй діяльності всупереч перешкодам і невдачам. Показники «потреба в пізнанні» виявляють зв'язки з показниками «орієнтація на процес» та «орієнтація на гроші». Можливо, це пояснюється психологічною суттю самоактуалізованої особистості, для якої характерна висока потреба в пізнанні, відкритість до нових вражень. Показники «автономність» також додатньо пов'язані з показниками «орієнтація на процес», «орієнтація на гроші» та «орієнтація на свободу». Ймовірно, автономність, як головний критерій психічного здоров'я особистості, її цілісності і повноти, зрілості має зв'язок з цими показниками. Показники «контактність» та «гнучкість в спілкуванні» додатньо корелюють з показниками «орієнтація на процес» та «орієнтація на гроші». Ці результати можна пояснити тим, що здатність до встановлення міцних відносин з оточуючими, загальна схильність до взаємно корисних контактів з іншими людьми, здатність до саморозкриття пов'язані з орієнтацією на процес та орієнтацією на гроші.

Загальний показник додатньо пов'язан з показниками «орієнтація на процес» та «орієнтація на гроші». Це може свідчити про те, що самоактуалізована особистість саме цього віку більш всього мотивована на процес діяльності та на гроші.

Результати кореляційного аналізу якісних показників самоактуалізації особистості та мотиваційної структури особистості, показали нам значущих додатніх зв'язків між показником «потреба в пізнанні» і показниками «життєзабезпечення», «комфорт», «соціальний статус» та «загальна активність». Це можна пояснити тим, що висока потреба в пізнанні характерна для самоактуалізованої особистості, завжди відкритої до нових вражень призводить до мотивації підтримки життєзабезпечення, задоволення, впливу та влади.

Додатніх зв'язків показників автономності з більшістю показників: «життєзабезпечення», «комфорт», «соціальний статус» та «загальна активність». Ми припускаємо, що автономність, як головний критерій психічного здоров'я особистості, зв'язаний з турботою суб'єкта про нагальні умови існування, статусно-престижною мотивацією та енергійністю особистості.

Додатніх зв'язків показників «контактність» з показниками «життєзабезпечення», «комфорт», «соціальний статус», «спілкування» та «загальна активність». Очевидно, товариськість особистості, схильність до взаємно корисних контактів з іншими людьми, має зв'язок саме у молоді з мотивацією підтримки життєзабезпечення, комфорту та власної безпеки, прагненням суб'єкта отримувати увагу та визнання оточуючих.

Додатніх зв'язків показників «гнучкість в спілкуванні» з показниками «життєзабезпечення», «комфорт», «соціальний статус», та «загальна активність». Це можна пояснити тим, що здатність до саморозкриття, орієнтованість на особистісне спілкування зв'язані з турботою суб'єкта про нагальні умови існування, отримувати престиж, соціальний статус у суспільстві.

Загальний показник самоактуалізації особистості додатньо корелює з більшістю параметрів мотиваційної структури особистості, окрім «спілкування».

4. За допомогою якісного аналізу встановлено, що особи з високим рівнем самоактуалізації особистості в основному вибирають такі соціально-психологічні настанови, як орієнтація на альтруїзм, орієнтація на гроші та орієнтація на свободу. Учні та студенти з низьким рівнем самоактуалізації особистості в більшій мірі вибирають орієнтацію на свободу, орієнтацію на працю, орієнтацію на гроші. У досліджуваних з високим рівнем самоактуалізації особистості за всіма показниками соціально-психологічних настанов більш високі бали, крім показника «орієнтація на егоїзм». Особливо вони розрізняються за показниками «орієнтація на процес», «орієнтація на

альтруїзм» та «орієнтація на владу». У осіб з високим рівнем самоактуалізації найбільше виражено компоненти «комфорт», «загальна активність» та «життєзабезпечення». Досліджувані з низьким рівнем самоактуалізації мають більш виражені бали за показниками «комфорт», «загальна активність» та «спілкування».

Таким чином, дослідження показало, що потребова сфера особистостей з високим рівнем самореалізації відрізняється від потребовай сфери особистостей з низьким рівнем самореалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): избранные психологические труды. М., 1999.
2. Адлер А. Индивидуальная психология / А. Адлер // История зарубежной психологии / ред. П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 131–140.
3. Андреев В.И. Конкурентология. Учебный курс для творческого развития конкурентоспособности. – Казань: Центр инновационных технологий, 2004.
4. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика / Р. Ассаджоли. – М.: REFLbook, 1994. – 314 с.
5. Балл Г. О. Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти // Практична психологія і соціальна робота.— 2003.— № 9.— С. 1–7.
6. Безумова Л.Г. Динамика ценностей и потребностей в структуре смысловой сферы личности студентов // Профессиональное и личностное самоопределение молодежи в период социально-экономической стабилизации России: Сб. матер. Второй Всероссийской. научн.-практ. конф. – Самара, 2008. – Самара: 2008. – С. 70 – 77.
7. Берестова (Матвеева) Т.Ф. Информационные потребности. Челябинск, 2000.
8. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. С. 305.
9. Бочелюк В.Й. Психологія: вступ до спеціальності / В.Й. Бочелюк, В.В. Зарицька. – Киев: Центр учб. л-ри, 2007. – 288 с.
10. Буякас Т.М. Проблема и психотехника самоопределения личности // Вопросы психологии. 2002. № 2.
11. Верещагина Л. А., Карелина И. М. Психология потребностей и мотивация персонала / Л. Верещагина, И. Карелина. – Харьков: Гуманитарный центр, 2005. – С. 123–129.

- 12.Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: дис....д-ра психол. наук / Галажинский Эдуард Владимирович. – Томск, 2002.
- 13.Гельфман Э.Г., Холодная М.А. Методические основы конструирования учебных текстов по математике для учащихся основной школы. Томск, 2004.
- 14.Гроф С. Путешествие в поисках себя / С. Гроф. – М.: Изд-во Трансперсон. ин-та, 1994. – 338 с.
- 15.Диагностика самоактуализации личности (А.В.Лазукин в адаптации Н.Ф.Калина) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. С.426-433
- 16.Дуб В. Г. Роль ціннісно-смислової сфери у професійній підготовці майбутніх педагогів / В. Г. Дуб // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2012. – Т. 14, ч.1. – С. 80–87.
- 17.Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2008.
- 18.Ильинский И.М. Между прошлым и будущим: социальная философия происхождения.М., 2006.
- 19.Каламаж Р. В. Професійна самосвідомість: теорія та практика формування у ВНЗ / Р. В. Каламаж. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. –148 с
- 20.Капцов А.В. Жизненные ценности как детерминанты морфологии и силы мотива в структуре личности // Известия СНЦ РАН: Спец. выпуск «Актуальные проблемы психологии. Самарский регион». – Самара: 2002. – С. 137 – 143.
- 21.Климчук В.О. Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. О. Климчук. – К., 2004. – 20 с.
- 22.Кон И.С. Открытие «Я» / Игорь Семёнович Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.

23. Коростылёва Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Людмила Алексеевна Коростылёва. – СПб. : Речь, 2005. – 222 с.
24. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М., 1985.
25. Кулешова О. В. Особливості самореалізації особистості у професії: рефлексивні й соціально - психологічні аспекти / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред С. Д. Максименка.— Т.VIII.— Вип. 4.— К., 2006.— 444 с.
26. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Изд-во МГУ, 1981.
27. Леонтьев Д. А. Жизненный мир человека и проблема потребностей // Психологический журнал. Том 13. 1992. № 2. С. 107—120., с. 112-113.
28. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций(СЖО). 2-е изд. — М.: Смысл, 2006. — 18 с.
29. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – 3-е изд., доп. – М.: 2007.
30. Лопатин Е.А. Изучение самоактуализации 17-19-летних студентов вуза / Е. А. Лопатин // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Аспирантские тетради. - СПб., 2008. - N 29(65). - С.418-423.
31. Максименко С. Передмова // Гуманістична психологія: Антологія: У 3 т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла.— Т.1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст.— К., 2001.
32. Малюков А. Н. Психология переживания и художественное развитие личности : Науч.-метод. пособие / А.Н. Малюков. - Дубна : Феникс, 1999. - 250, [3] с.
33. Маслоу А. Психология бытия: пер. с англ. / Абрахам Маслоу. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997.
34. Маслоу У. Мотивация и личность. – М., 1998. – 316 с.

- 35.Методика диагностики самооценки мотивации одобрения (Шкала лжи) Д.Марлоу и Д.Крауна / Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Ред. и сост. Райгородский Д.Я. – Самара, 2001
- 36.Методика диагностики социально-психологических установок личности в мотивационно-потребностной сфере О. Ф. Потемкиной: Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / [ред. и сост. Райгородский Д.]. – Самара : Бахрах-М, 2001. – С. 641-648. 10. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Д. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2004. – 413 с.
- 37.Морогин В.Г. Теория и методология экспери- ментально-психологического исследования цен- ностно-потребностной сферы личности Часть I // Социальный психолог. Вып. 1 (13). Ярославль. 2007. С. 27–39.
- 38.Настольная книга практического психолога/Сост. С.Т. Посохова, С.Л. Соловьева. - М.:АСТ: ХРАНИТЕЛЬ; СПб.: Сова, 2008. - 671 с.
- 39.Обухова Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы. – М: 1995.
- 40.Одегов Ю. Г Мотивация персонала: Учебное пособие. Практические задания (практикум) / Ю. Г. Одегов, Г. Г. Руденко, С. Н. Апенько, А. И. Мерко. – М.: Издательство «Альфа-Пресс», 2010. – 640 с
- 41.Орлов С. В. Человек и его потребности. СПб., 2007.
- 42.Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1986. – 313 с.
- 43.Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение / А.А. Реан. – М.: АСТ; СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 407 с.
- 44.Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Ребенок и семья : учеб. пособие по дет. и возрастной психологии для фак. психологии, педагогики и социальной работы / под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2002.
- 45.Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Рибалка В. В. – К. : Шкіл. світ, 2010. – 128 с.
- 46.Рогов М.Г. Ценности и мотивы личности в системе не- прерывного профессионального образования: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – Ярославль, 1999.

- 47.Роджерс К. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Прогресс: Универс, 1994. – 478 с.
- 48.Самореализация человека: введение в человековедение / Р.А. Зобов, В.Н. Келасьев. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – 278 с.
- 49.Самотаева Э. А. Психологические особенности ценностно-мотивационной сферы студентов-первокурсников / Э. А. Самотаева // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 364–374.
- 50.Сервисология. Человек и его потребности. М., 2008.
- 51.Симонов П.В.Эмоциональный мозг. М., 1981.
- 52.Смирнова Е.О., Быкова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения // Вопросы психологии. – 2000. – № 3.
- 53.Соломка С. Самоактуалізація студентів під час професійної підготовки // Соціальна психологія.— 2006.— № 4.— С. 152–168.
- 54.Узнадзе Д.Н. Мотивация, период, предшествующий волевому акту: Психология личности. Тексты. – М., 1982.
- 55.Федорова А.А. Динамика ценностно-потребностной сферы личности в старшем дошкольном и младшем школьном возрасте : дис. ... канд. психол. наук. Томск, 2006.
- 56.Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности. М., 1999.
- 57.Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
- 58.Фрейд. Психоаналитические этюды / сост. Д.И. Донской. – Минск: Попурри, 1997. – 606 с.
- 59.Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Эрик Фромм; пер. с англ. Л.А. Чернышевой. – Минск: Коллегиум, 1992 . – 253 с.

- 60.Чорний Є. Сприйняття моделі особистості, що самоактуалізується, суб'єктами освітнього процесу в полікультурному регіоні // Соціальна психологія.— 2006.— № 6.— С. 130–140.
- 61.Юнг К.Г. Конфликты детской души / К.Г. Юнг. – М.: Канон, 2004. – 456 с.
- 62.Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат, 1994.